

ЗЕМНА СИМВОЛІКА У ФОЛЬКЛОРІ ПОДУНАВ'Я

В.В.Телеуця

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє на матеріалє фольклора Подунав'я ісследуеться мифопоетическая традиция земной символики, выявляется частотность использования символики цветов (мак, роза, барвінок, рута-мята).

The article considers a mythopoetic tradition of referring to earth-related symbols (in the Lower Danube region folklore). The frequency of the flower-symbols (poppy, rose, periwinkle, ruta-mint) has been assessed.

Система образів-символів українського пісенного фольклору є особливим відтворенням дійсності. Символіка народної поезії – це стійке, чітко диференційоване за змістом уявлення, що викликає постійне коло асоціацій у певній поетичній парадигмі.

Символ не можна дешифрувати простим зусиллям розуму, він невіддільний від структури образу, не існує як раціональна формула, яку можна «вкласти» в образ, а потім – вилучити. Сама структура символу спрямована на те, щоб через кожне часткове явище передати цілісний образ світу. Поняття образу-символу в мистецтві і, зокрема, словесному – триєдине: об'єктивно-пізнавальне, суб'єктивно-творче та знаково-узагальнююче (зумовлює багатозначність). Дві перші характеристики – це специфіка образу, третя – символу.

Культурно-філософська й фольклористично-літературознавча думка переважно розмежовує поняття образу й символу. При аналізі мистецького процесу послуговуються або образом (О.Потебня (1), М.Костомаров (2), М.Бахтін (3)), або символом (А.Лосєв (4), М.Новикова (13)).

Головним для розуміння суті художнього символу є положення про те, що символ вказує на вихід образу за власні межі, на наявність певного смислу, нероздільно злитого з образом, однак йому не тотожного.

Людській свідомості притаманна здатність сприймати світ не тільки у реально видимих формах, але й через аналогію (уподібнення) одного явища до іншого. Важко сказати, чи є здатність відображати світ через уподібнення одних думок або явищ до інших вродженою чи набутою в процесі еволюції людини шляхом виховання, бо неможливо за допомогою спостереження чи досліду встановити появу такої властивості у людства у відповідний час. Проте кожна людина користується великою гамою досить різноманітних символів без будь-яких труднощів. Досі не створено загальної теорії символу, яка окреслювала б усі ділянки його виявлення. Але часткові питання символіки розроблені досить добре й охоплюють велике поле понять від історії самого терміна до розуміння символу як основи мислення, мовної комунікації та всієї культури людства. Дослідження походження символіки кожного окремо взятого етносу надзвичайно актуальне. Особливо важливим є вивчення символічної системи та її розвитку в архаїчних тисячолітніх етносах. В.Сніжко у статті «Символ та символізм» (5) аналізує універсальну систему культурних символів від початкового становлення людини як безкінечного процесу творення. Українська традиційна система символічного відображення світу належить до найдавніших і найбагатших традиційних культур на Планеті. У психічній діяльності немає окремих психічних актів, усі вони взаємопов'язані, але при цьому кожен зберігає свою специфіку, забарвлену регіональним колоритом. На сьогодні не описано й не проаналізовано оригінального пласту уснопоетичної творчості багатонаціонального регіону, що представлений групою земної символіки. Усе сказане й визначає актуальність порушеної нами наукової проблеми.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі власних польових досліджень еволюції та рівня художньої свідомості, поетичного світу пісенності Подунав'я простежити поширеність образів-символів фольклорного комплексу в цьому краї та використання земної символіки у пісенній традиції регіону, що є іманентною складовою його естетичної парадигми. Дослідження символіки як ключового питання в поетичній системі фольклору дасть змогу з'ясувати специфіку народної поезії (пісні), створеної мешканцями подунайського краю.

Свідомість сприяє збереженню того, що є об'єктом уваги, й завдяки свідомості (як першій якості) людина пристосовується до природного довкілля. Під його безпосереднім або опосередкованим впливом формується особистісна «картина Світу». Об'єктом усвідомлення є те, що потребує певної регуляції нашої поведінки, наших дій з урахуванням реальності (6, 87–105). Певна реальність через образ-символ з'єднує будь-яке окреме явище з усією сукупністю довкілля і, хоча має універсальний загальнолюдський характер, їй властиві обов'язкові етнічні риси. Символ споріднений із міфом, котрий являє собою безпосередній матеріальний збіг загальної ідеї та звичайного почуттєвого образу. Беззаперечним є факт,

що, нерідко далекі від життя й часто нереальні витвори людської фантазії – міфи та ритуали як відгуки давнини – є найціннішими тому, що завдяки їм зберігаються аж до наших днів, хоча й у залишковій формі, спостереження та рефлексії. Кожен елемент міфу відтворює цілісну систему стосунків, водночас конкретних, тобто існуючих у реальному часі й просторі, та віртуальних. У такий спосіб елементи міфологічної рефлексії існують на межі між чуттєвими образами (percept) та поняттями (concept). Посередником між ними виступають культурні символи-знаки, які в різних суспільствах набували неоднакового змісту й форми.

Величезну кількість історичних подій запам'ятати й залишити найголовніше – поняття етнічної ідентичності для майбутніх поколінь – було майже неможливо. Тому люди знайшли спосіб свідомо чи неусвідомлено перенести деякі ідеї на сукупність символів, що складала певний образ у свідомості. Так формувалися міфологеми, які допомагали зберегти гармонію людського духу. Їх символіка ще малодосліджена. У кожній етнічній групі вона розкривається по-різному. Цей конкретно-образний, символічний спосіб перенесення міфологічних мотивів у пам'ять за допомогою поодиноких символів або їх сукупності (уявних знаків) був надто важливий для формування світобачення кожного етносу зокрема й для існування людства взагалі, бо в ньому закодована духовна сутність етносу (7).

Міфологічна свідомість є не лише стадіальною в розвитку людства, а й неодмінним складником духовного життя людей на всіх етапах історії. Підтвердженням цього є те, що й сучасна людина перебуває тією чи іншою мірою під глибинними психічними впливами символів і міфів. Раціоналістична цивілізація, звівши уявлення про міф до рівня дитячої оповіді, позбавивши міф його сакрального значення, насправді просто витіснила міф за лаштунки людської свідомості. У підсвідомості міфологічні образи та архетипи продовжують жити й шукати будь-якої можливості, як зазначав К.Г.Юнг, «вихлюпнутись» назовні «з силою стиснутої пружини» (8), тому надзвичайно важливим є ретельне вивчення глибин національного колективного несвідомого. Розуміння того, що людина потрапляє під владу міфу, вимагає акцентування уваги на існуючій міфології, міфотворчості та їх впливі на масову поведінку. Адже остання є важливою детермінантою соціального прогресу. Відтак з'ясування причин цієї поведінки, що закладені частково й у міфологічному мисленні, уможливило спрямування активності людей у конструктивне русло. Саме тому актуальною є проблема вивчення загальноєвропейських архетипів, які є невід'ємною складовою колективного несвідомого українського народу й виявляються у феноменах української духовної традиції на рівні символіки пісенних, епічних і драматичних жанрів народної творчості.

Система образів-символів пісенного фольклору відтворює різні етапи формування народнопоетичного сприйняття часу. Народна пісенна система часу розкриває єдність двох рівнів формування образів-символів: жанрово-символічного та світоглядного в аспекті часу. На жанровому рівні динаміка відбувалась від ритуалу, міфу (обрядовий фольклор) до пісенної лірики (твори родинно-побутового циклу).

Час формування обрядової символіки, символів-архетипів збігається із міфологічним світорозумінням, у якому передбачається тотожність символічної форми і значення, що включає будь-яку рефлексію над символом. В обрядових текстах символи-архетипи (хліб, вода, вогонь, дім, гора-низ, сонце, місяць, коло) наближені до знака із відносно конкретизованим значенням (колесо – сонце, коза – символ плодючості й урожаю, місяць-господар, сонце-господиня, мати – єднання між світами живих і мертвих, подружньої пари тощо). Система архетипічних символів обрядового фольклору переважно розкриває циклічне сприйняття часу.

Символи-кліше є усталеними і з досить широким, але традиційним значенням. Вони формувалися ще в часи міфологічного світогляду (молодість символізують весна, розцвітання природи, зелень; вода – єднання людей). Такі символи були відкритими для сприйняття нових нашарувань-значень (архетипічне значення *калини* – медіатора між світами – стає символом дівчини, краси, молодості, а також символу України). Символи-кліше наявні і в обрядових текстах (образний паралелізм віку людини й природи в родинно-обрядовій пісенності), і в ліричних (ріка, трава – дівчина; пшениця – жінка).

Система символів ліричних пісень якісно відмінна від системи символів обрядових пісенних текстів. Система позаобрядової лірики є психологічною, значення її твориться контекстом, внутрішнім психологічним станом творця й виконавця. Тому знакове визначення значень символів-архетипів, символів-кліше поступається в ліричних піснях образно-символічній багатозначності. Це пояснюється тим, що «жіночих» хорів в обрядовій поезії значно більше, ніж «чоловічих». О.Потебня з цього приводу писав: «Оскільки символізм є залишком глибокої давнини, натрапити на нього можна переважно там, де повільніше відбувається відмежування думки від мови і куди повільніше проникає нове [...] Загалом думка чоловіка ширша, рухливіша, мінливіша з огляду на нові, об'єднані в ній стихії, ніж думка жінки, замкнута в коло плінно-мінливого побуту, більш близької природи і непорушного розмаїття явищ. Жінка – переважно охоронниця обрядів і вірувань, давно заціпенілого і вже не зрозумілого язичництва. Тому зв'язок з мовою і

символом, що характеризує жіночі пісні, зустрічається в чоловічих значно менше» (1, 5).

Найбільш сприятливим середовищем, де створювалася й зосереджувалася загальнонародна символіка, була пісня, яка теж є своєрідним символом українців.

Спостереження показують, що композиційно-стилістичні форми вираження поетичної символіки досить різноманітні і мають деяку специфіку в піснях обрядових і необрядових. Давнішими є поетичні символи обрядової пісенної поезії.

Вважаємо за можливе зосередити увагу на найбільш частотних, на нашу думку, образах-символах у фольклорних жанрах Подунав'я. Домінуюча їх частина зосереджена у піснях (обрядових та позаобрядових). Усі ці образи-символи умовно можна поділити на групи. Однією з найрепрезентативніших груп є так звана земна символіка, представлена символами царства мінералів, символами царства рослин, символами царства тварин. У пропонованій статті розглядається символіка царства рослин, що є найчисельнішою у народній творчості Подунав'я.

У систему символів фольклорного комплексу Подунав'я органічно вливаються слова на позначення особливостей природного середовища. Відомо, що природне оточення впливає на формування системи символів конкретного регіону. Не є винятком і Подунав'я.

Отож, образ природи в її символічному уявленні створює асоціативне, чуттєве підґрунтя для визначення людської сутності; саме багатомісність символічного значення сприяє об'ємному сприйняттю навколишнього світу. Серед символів цієї групи, поширених у Подунав'ї, одні образи мають традиційну належність до символіки українського фольклору (обрядового й позаобрядового), інші – прийшли в український фольклор та обряд з обрядової традиції болгар, росіян-старовірів, молдаван, рідше – гагаузів.

Серед рослинної символіки в обрядовому комплексі Подунав'я чільне місце посідають образи-символи на позначення **квітів**. У символіці квітів підкреслюється їхній зв'язок з циклом життя і смерті. Квіти – символ скороминушності, стислості буття, весни, краси, досконалості, цноти, молодості, душі. Визначені аспекти образу обумовлені наявністю аромату; різні додаткові конотації пов'язуються з формою і кольором. **Квіти** – яскравий прояв життєвої сили, це образ радості життя. Образ квітки може символізувати реалізацію потенційних можливостей, духовну еволюцію. За різними квітами закріплюється власне значення; гвоздика уособлює пристрасть, лілія – чистоту. Найбільш «навантажені» у символічному плані квіти – троянда і лілія в західній традиції, лотос і хризантема – у східній. Існує ціла мова квітів (9, 465-466). Квіти здавна мали ритуальну значущість, що й зараз згадується в обрядах, особливо в родинних. Вагоме символічне значення мали волошки, мак, рута-м'ята, мальва, конвалія, бузок, півонії.

Мак – символ розкоші. Гарну дівчину порівнюють з маковою квіткою. Мак символізує також чистоту і любов. Він є символом безмежності зоряного світу; сонця, зірок; сну і смерті; плодючості, заспокоєння; швидкоплинного життя; красивої дівчини; надійного оберега від нечисті.

Мак у міфопоетичних системах світу пов'язувався насамперед зі сном та смертю. На думку О.Братко-Кутинського, символ магічного маку такий же давній, як і калини. «Макові зерна, – вказує він, – як символ безмежності зоряного світу і його астральної сили й досі зберігають своє значення» (10). І дотепер мак освячують двічі на рік – на Маковея і на Спаса. Найяскравіше таке значення символу виявляється у різдвяному обряді приготування ритуальної страви – куті, де макові зернята символізують безконечну множинність зірок Всесвіту.

У фольклорній традиції регіону мак – символ красивої дівчини: *Гарна дівка, як маківка, Дівчина, як маків цвіт, Як маківочка, Як мак процвітає* (про людину у повній силі й красі).

Водночас мак пов'язується із хтонічними істотами, смертю. Напр.: *маку найвся* – очманів; *на мак розбити* – вщент; *маком сісти* – загинути. Окрім того, мак-видюк (польовий) був надійним оберегом від лиходійства відьом, упирів, нечистої сили. Ним обсыпали навколо хати, у хліві. І до сьогодні мак зберіг оберігаючу функцію в Подунав'ї (двічі на рік – на Різдво та на Маковея (Спаса) – обсыпають домівку маком, щоб захиститися від недобрих сил та зберегти своє здоров'я).

Часто навколишній світ, оселя зіставлялися саме з маком: *Сей світ, як маків цвіт, Збудуй мені світлоньку з макового цвітоньку*. За даними С.Килимника (11), однією із магічних веснянок, скерованих на високий урожай городньої рослини, була веснянка «Мак».

Окрім того, мак символізує світанкову зорю (*Ой зацвіла маківочка, зачала бриніти*), швидкоплинність людського життя (*Пройшов мій вік, як маків цвіт*).

Іноді найдорожчу людину – матір – порівнюють із маківкою: *Да нема цвіту, світлішого над маківку, / Да нема роду, ріднішого над матінку*.

Троянда (рожа) – символ краси, ніжності, веселості (2, 61). Образ троянди багатозначний: вона є символом досконалості, радості, любові, блаженства, гордості, мудрості, тиші, таємниці. Переважно троянда виступає символом любові й радості (хоча одночасно в ряді традицій вона стала квіткою жалоби й пов'язувалася з підземним царством). В епоху середньовіччя образ троянди затверджується й у

європейській символіці (9, 363). У фольклорі й літературі троянди нерідко пов'язуються з наділеними чарівною силою персонажами.

Троянда – символ небесної досконалості та земних пристрастей. часу й вічності, життя та смерті, плодючості й краси; цнотливості, мовчання й таємниці; у християнстві – символ раю, Діви Марії, небесного блаженства і водночас страждання. В українській традиції троянда – символ краси, кохання.

З огляду на регіональну специфіку символічності набуває й таке поєднання, як троянда та виноград (популярні рослини краю).

Троянди й виноград належать до найдревніших культур на землі. Люди здавна поклонялися красі, витонченості троянди та корисності, плодючості, жертвовності винограду. Неабияке значення в Подунав'ї має й колір троянди. Біла і червона троянди – символи печалі й любові, голуба троянда – символ нездійсненого, неможливого, золота – символ абсолютного успіху.

У фольклорній традиції Подунав'я троянда, синтезуючи символічну семантику різних етносів, активно використовується і в текстах обрядового та позаобрядового фольклору, і в обрядодіях та ритуалах. У весільних піснях Подунав'я згадується про троянди, які розсипають по дорозі до церкви й розкидають під ноги танцюючим: *Ламліте роженьку, / Стелить дороженьку, / Щоб м'ягче ступати.*

Троянда (роза, рожа) символізує і небесну досконалість, і земну пристрасть, життя і смерть, плодючість й цнотливість. Дівчина порівнюється з бутонем, з нерозквітлою білою трояндою: *Ой розквітає біла роженька да у садочку, / Підростає гарна дівчина в теремочку.*

Іншого значення троянда набуває в похоронній обрядовості краю: *...Трояндочка одцвіла, / Мати сина втратила* (вплив болгарської обрядовості). Вона має одночасно два протилежні значення.

Рута – символ дівочості та цноти. В піснях вона означена епітетом зелена. Дівчина, яка не бажає відповідати на кохання парубка «підливає руту». У весільних піснях згадується про рутяний віночок, який молода повинна зняти назавжди; вона припадає до ніг батька, просить: *... не дай же мене ти, мій, батеньку, од себе: най же зходжу з руті віночек ще в тебе.* Шлюбна дефлорація виражається через образ розсипаної руті. Означаючи дівочість і самотність, рута постає також атрибутом розлуки. Статеве кохання не терпить руті. В текстах весільного обряду Подунав'я рута посідає проміжне місце між м'ятою і рожею (трояндою, розою), поділяючи з ними символічну роль «цар-трави». В контексті рутяного віночка вона набуває символічного значення барвінку й функціонує в любовно-побутовому змісті.

Наступним за частотністю використання у фольклорній традиції Подунав'я є *барвінок*. Це одна з вічнозелених рослин-оберегів; звичайними його епітетами є – зелененький, хрещатий. Символіка барвінку, як і інших вічнозелених рослин (сосни), пов'язана з уявленнями про життєву силу та безсмертя, стійкість, вірність і кохання. Разом з двома іншими рослинами – васильком та любистком – барвінок входив у букет символічних трав, що позначали статеву любов. Барвінок, як символ безсмертя і шлюбних торжеств, використовували в багатьох обрядах. З цією метою його збирали в лісі або садили в городі (12, 60-61). У весільній обрядовості Подунав'я різні видозміни, що відбувалися з барвінком (його садження, вирощування, цвітіння, поліття, топтання, рвання, плетіння тощо), відповідали різним епізодам весілля або любовних стосунків. Так, наприклад, садження барвінку в багатьох піснях – це символічний ритуал приготування до шлюбу та наближення кохання, перевага любовних і шлюбних стосунків. У деяких піснях мати нареченої (молодої), турбуючись про щастя доньки й видання її заміж, саджає барвінок і доглядає його, начебто плекає її майбутню долю: *Рости, рости барвіночку, / Зятеві на віночок.* Вінок із барвінку квітчав голову молодої: *Під білий вінок з барвінком, / Більш не підеш ти з козаком.* Дівчина перед весіллям зриває (ріже) барвінок своїми руками: *Нарву я барвінку милому на квітку;* барвінковий вінок – це символ стану молодої, короткого, але радісного і святкового періоду в житті дівчини, після якого в неї настає зовсім інше життя – життя в чужому домі, разом з чужими людьми; тому такий вінок – це ще й символ розлуки з батьками: *Наробив мені, вінку, горя, / Бо вже ж мене з моїм батеньком / На віки розлучено.*

Отже, барвінок – це символ вірності в коханні, дівочої чистоти. Основні компоненти символічного значення – «краса», «молодість», «цнота», «шлюб».

Проведене дослідження дає підстави для правомірних висновків.

Фольклор як складова частина народної культури відображає процес взаємодії різних етносів, різний рівень запозичень в етнокulturі. Різні національні спільноти (болгари, гагаузи, росіяни-старовіри), що мешкають у Подунав'ї, утворюють собою «алохтонну культуру» (Я.Конева) діаспори, яка поруч з українською, відбиває складність і різнобарвність етнокulturних взаємин у регіоні.

У досліджуваній місцевості впродовж ХХ ст. відбувається розширення функціональних меж в обрядовому та необрядовому фольклорі. Символічне зображення дійсності у весільних піснях є домінуючим. Деякі образи рослинного світу виявляються загальними для всіх народів і обрядів регіону, інші поширені в традиції тільки одного народу. При ідентичності художніх принципів створення та побудови поетичних образів самі ці образи в традиції кожного народу своєрідні. Вони надають пісням особливих відтінків, рис національного, місцевого колориту, що залежали від умов життя народу, на основі яких ці образи формувалися. Домінантними серед

образів-символів квітів у регіоні є мак, троянда, барвінок, рута-м'ята.

Проблема взаємодії та взаємовпливу обрядового й позаобрядового фольклору Подунав'я потребує подальшого вивчення, дослідження та узагальнення. На часі – виокремлення і ґрунтовний аналіз багатьох інших груп земної символіки пісенного обрядового та позаобрядового фольклору.

1. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1860.
2. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
3. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе: Литературно-критические статьи. – М., 1986.
4. Лосев А. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. – М., 1982.
5. Сніжко В. Символ та символізм // Українознавство. – 2006. – № 3.
6. Загальна психологія: Навч. посіб. / О. Скрипченко та інші. – К., 2002.
7. Available from Internet: <http://www.encyclopediaofukraine.com/> Encyclopedia of Ukraine.
8. Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991.
9. Словарь символов и знаков / Авт.-сост. Н.Н.Рогалевич. – Мн., 2004.
10. Available from Internet: http://legenda-267.blogspot.com/2008/06/blog-post_04.html
11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітлені: В 3 кн. – К., 1994. – Кн. I.
12. Шапарова Н. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статей – М, 2001.
13. Новикова М. Прадавній світ українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М.Н.Москаленко; Авт. передм. М.О.Новикова. – К., 1993.